

Поліпрэдыкатыўны тып канструкцый з эліпсісам дзеяслова

Структурная арганізацыя канструкцый з эліпсісам дзеяслова вывучалася прадстаўнікамі розных сінтаксічных школ і напрамкаў. Даследавалася іх будова ў аспекце паўната-непаўната (В.А. Белашапкава, М.Я. Блох), камунікатыўная арганізацыя канструкцый з эліпсісам дзеяслова (А.І. Валакіціна, Д.А. Салькова), з'ява непаўнаты кваліфікавалася як праява імпліцытнага ў мове (А.І. Шендельс і інш.).

У сінтаксічнай сістэме беларускай мовы шырока функцыянуюць складаныя сінтаксічныя канструкцыі з эліпсісам выказніка, якія кваліфікуюцца намі як поліпрэдыкатыўны тып. Поліпрэдыкатыўны тып падзяляецца на відавныя класы ў адпаведнасці з тыпалагічна істотнай прыкметай – спосабам кампенсацыі сэнсу сказа. У дадзеным выпадку ў якасці параметра відавой класіфікацыі выступае сінтаксічная сувязь (паратаксічная або гіпатаксічная) і спосаб яе выражэння – імпліцытны або экспліцытны. Відавочна, што ў якасці кампенсаторнага кампанента ў падобных канструкцыях выступаюць наступныя фактары: канстантная маркіроўка семантыкі або манафункцыянальны характар паказчыка семантыкі ў адной з прэдыкатыўных частак, анафарычная адсылка да кампанента адной з прэдыкатыўных частак або да прэдыкатыўнай часткі ў цэлым, узаемадзеянне кампанентаў з рэферэнтным значэннем пры супраціўных адносінах, даданыя часткі, што выконваюць ролю разгорнутага дапаўнення або акалічнасці ў адносінах да эліпсаванага выказніка галоўнай часткі (пры аб'ектных або акалічнасных адносінах). Не ўсе выяўленыя намі фактары абумоўлены структурнымі асаблівасцямі сінтаксічнай адзінкі – яе поліпрэдыкатыўным характарам. Канстантная маркіроўка семантыкі і манафункцыянальны характар паказчыка семантыкі выступаюць кампенсаторным кампанентам і ў структуры простых сказаў. Аднак адметнасць аналізуемых канструкцый заключаецца ў тым, што ўзаемадзеянне кампанентаў ажыццяўляецца на аснове сінтаксічных сувязей і адносін, што ўласцівыя поліпрэдыкатыўнай сінтаксічнай адзінцы. Лічым мэтазгодным у якасці асноўнага параметра прыцягнуць кампенсаторную прыкмету, а класіфікацыю праводзіць на аснове сінтаксічных сувязей і адносін, што ўласцівыя поліпрэдыкатыўным адзінкам з эліпсісам дзеяслова. Гэта дазволіць не толькі выявіць структурную тыпалогію аналізуемых адзінак, а і зрабіць іх відавую градацыйную класіфікацыю.

У складаных канструкцыях **імпліцытна-паратаксічнага** віду з эліпісам дзеяслова сінтаксічныя адносіны і структурна-сэнсавы ўзаемадзеянне аналагічныя складаным сказам экспліцытна-паратаксічнага віду. Адметнасць іх заключаецца ў характары сінтаксічнай сувязі паміж часткамі (імпліцытны).

Паміж спалучальнымі часткамі складанага сказа імпліцытна-паратаксічнага віду з эліпісам дзеяслова рэалізуюцца адносіны адначасовасці і паслядоўнасці. Адносіны адначасовасці назіраюцца часцей у канструкцыях з канстантнай маркіроўкай семантыкі, пры гэтым эліптычнымі могуць быць усе часткі: *У небе – сонца, пад гарой – крынічка* (А. Грачанікаў); *Пах сена з-пад наветкі – // Сляды наўкол і скрозь* (М. Стральцоў); *На зары – толькі дрэў трапятанне, на зары – толькі водбліскі зор* (Т. Бондар); *Там – самалёты ў вышыні, // Тут – танкі моцнае брані* (А. Пысін).

Адносіны паслядоўнасці назіраюцца выключна ў канструкцыях з выразна маркіраванай семантыкай: *Рукавы – аж на локці, // Сякеры – з-пад навеці* (С. Законнікаў); *Абмінуў маё сяло навальнічны гром. // Мяне ў поле павяло, // Я ўжо – за сялом* (А. Бялевіч).

Паміж часткамі ў падобных сказах часам усталёўваюцца розныя сэнсавыя адценні: умоўна-выніковыя: *Якую ні вазьмі з цытат – // Свайго ні кроплі... плагіят* (А. Бачыла); *Надыдзе вечар – танцы да відна...* (А. Бачыла); *І кій у бой пускаў – шары насустрач* (А. Пысін); *Няма цябе – няхай тады і пекла* (М. Трухан); *Надарыцца часіна – суровы самасуд* (З. Дудзюк), прычынна-выніковыя: *Патэнт возьмем – цацкі з наветра* (М. Матукоўскі); *Абы свята – ён на ігрышчах* (М. Гарэцкі); *Прыйшла ў бальніцу – яе адразу ў родзалу* (Г. Багданава). Фармальныя паказчыкі дазваляюць кваліфікаваць такія сказы як імпліцытна-паратаксічны від, хоць пры гэтым назіраюцца рысы пераходнага характару.

Паміж супастаўляльнымі часткамі імпліцытна-паратаксічнага віду часцей назіраюцца адносіны ўласнага супастаўлення. Названыя адносіны ўласцівыя канструкцыям, у якіх паказчык семантыкі набывае манафункцыянальны характар: *Чорнай хмаркай – коней грывы, // Вэлюм – птушкай трапяткой* (С. Законнікаў); *Мы не толькі суседзі, ты – замест брата* (А. Марчук); *Яна ім слова, яны дзесяць у адказ* (Г. Багданава) або з кантэкстуальным эліпісам: *Лес часамі загарэецца ад перуна, // Любоў – ад мімалётнага позірку, // Сляза – ад болю* (Максім Танк); *Пахлі кменам рукі, // Мятай – валасы* (Р. Барадулін); *За раніцай надыдзе вечар, // Пасля сухменю – спорны дождж* (А. Астрэйка); *Не было ні песень, ні прызнанняў – // Толькі жоўты месяц між прысад, // Толькі зорнай хвалі калыханне, // Толькі сіні-сіні твой пагляд* (Р. Барадулін).

Імпліцитна-паратаксічны від канструкцый выражае супраціўныя адносіны толькі пры ўмове ўзаемадзеяння кампанентаў з рэферэнтным значэннем: *Адзін жыццё тараніць, // Другі – абы, абы...* (П. Панчанка); *Вайна – на ўсход, // На захад – Янка, // Далей ад фронту, ад вайны* (А. Бялёвіч); *У словах – мёд, нутро вужакі* (З. Бядуля); *У весялосці – не з табой, // З табой – у роздуме, у скрусе* (А. Разанаў) або ў канструкцыях з кантэкстуальным эліпісам: *І млосна думкам стала, // Сэрцу – гарачэй* (Л. Дранько-Майсюк).

Эліпіс дзеяслова ў складаных імпліцитна-паратаксічных сказах з супастаўляльна-параўнальнымі адносінамі магчымы толькі ў выключна рэдкіх канструкцыях з кантэкстуальным эліпісам: *Быццам зары ці траве патрэбны хімічныя фарбы, грому – літаўры і трубы* (Максім Танк). Гэта тлумачыцца тым, што супастаўляльна-параўнальнымі адносінамі ахопліваюцца выказнікі частак складанага сказа. Калі выказнік у адной ці ў дзвюх частках эліпсуецца, то сінтаксічныя сувязі і адносіны нейтралізуюцца, і ўзаемадзеянне пачынаюць даданыя члены сказа. Гэта ў сваю чаргу можа прыводзіць да пераразмеркавання семантыка-сінтаксічных функцый кампанентаў, і сказ можа набываць іншы статус. Напрыклад, эліпіс дзеяслова ў канструкцыі тыпу *У садзе расцвітае каліна, у хаце падростае дзяўчына – У садзе – каліна, у хаце – дзяўчына* змяняе семантыку актыўнага дзеяння на семантыку статальнай лакалізацыі. Значыць, эліпіс дзеяслова магчымы толькі ў канструкцыях, дзе структурна-семантычныя кампаненты захоўваюць саматоеснасць пры любых сінтаксічных умовах.

Адносіны неадпаведнасці выражаюцца надзвычай рэдка. Гэта тлумачыцца тым фактарам, што адносіны неадпаведнасці выражаюцца на аснове лексіка-граматычнага ўзаемадзеяння прэдыкатаў (часцей) або даданых членаў сказа (радзей): *У сэрцы і алах, і Магамет, // У небе – сцягі натаўскіх краінаў* (Л. Дранько-Майсюк); *Пачатак кастрычніка, на дрэвах жа – ні лістка* (С. Грахоўскі).

Да экспліцитна-паратаксічнага віду мы адносім поліпрэдыкатыўныя сінтаксічныя адзінкі з эліпісам дзеяслова з раўнапраўнымі прэдыкатыўнымі часткамі і экспліцитным спосабам выражэння сінтаксічнай сувязі. У падобных канструкцыях прэдыкатыўныя часткі маюць спалучальны, супастаўляльны, далучальны, пералічальна-размеркавальны характар.

Экспліцитна-паратаксічны від канструкцый з эліпісам дзеяслова са спалучальнымі часткамі прадвызначае адносіны адначасовасці

Структурныя часткі экспліцитна-паратаксічнага віду з адносінамі адначасовасці маюць канстантна маркіраваную або тоесную семантыку

(указваюць на статальную лакалізацыю аб'ектаў): *Стагоў дванаццаць ў цішыні, і зоранькі праз дах* (А. Вялюгін); *А побач ты ў педагагічным змроку, // Ля камяністых сцен, // І музыка ў любым тваім уроку, // Настаўнік мой Верлен* (Л. Дранько-Майсюк). У адзінкавых выпадках прэдыкатыўная частка можа адмяжоўваць семантыку руху ад семантыкі перамяшчэння: *І граматы былі, і прэміі, і ў вобласць на злёт перадавікоў* (Г. Марчук).

Адносіны паслядоўнасці ў поліпрэдыкатыўных канструкцыях з эліпісам дзеяслова рэалізуюцца на аснове лексічнага напаўнення сінтаксічных пазіцый галоўнай і даданай частак: *Трэба ў горад – бярэш палку і айда. Дваццаць кіламетраў – за тры з паловай гадзіны, і ты – у горадзе* (В. Быкаў); *Яшчэ хвіліна, і – на допыт* (А. Вялюгін); *Яшчэ паўкроку – і вярста // Сканала у мальбе* (Я. Янішчыц); *Яшчэ імгненне – і няма // Ні музыкі, ні цітраў* (Л. Дранько-Майсюк).

Прычынна-выніковыя і ўмоўна-выніковыя адносіны назіраюцца ў поліпрэдыкатыўных канструкцыях пераходнага тыпу, якія на аснове фармальных паказчыкаў мы адносім да экспліцытна-паратаксічнага віду: *Свісне бура – і сенцы, і дах у вадзе* (З. Бядуля); *От выйшла такая справа, і адразу да цябе* (С. Баранавых); *Тут дастаткова запалкі, іскры, і будзе выбух* (Г. Багданава); *Пара рысак – і панарама. // Пара фарбаў – і ўся палітра* (Г. Каржанеўская).

Экспліцытна-паратаксічныя канструкцыі з супастаўляльнымі часткамі рэалізуюць адносіны ўласнага супастаўлення, неадпаведнасці і супраціўныя. Адносіны ўласнага супастаўлення магчымыя выключна пры ўмове тоеснасці прэдыкатаў або канстантай маркіроўцы семантыкі: *Вакол цэрквы, а на іх – званы* (І. Чыгрынаў); *Па-над ракой – сосны, горы і горад, а ў горадзе – гмах над самыя зоры* (В. Таўлай); *Гадамі не цураўся, // А сёння – за парог* (А. Грачанікаў); *Ты слова, а я – два* (Л. Калюга); *У вушах – вісклівы Наташын смех, а ў душы – сумны голас Марыі Нілаўны* (А. Кулакоўскі) або ў канструкцыях з кантэкстуальным эліпісам: *Над імі – неба дугою, а зоры – званкамі* (А. Грачанікаў); *У грудзях замірае дыханне, а на вуснах – экспромтны куплет* (Р. Баравікова); *Зноў крокі робяцца больш бадзёрымі, а твары менш сумнымі* (С. Кавалёў); *За смехам бывае пустэча, а ў сумных вачах – чалавечнасць* (Л. Геніюш).

Адносіны неадпаведнасці ўласцівыя канструкцыям з іменным прэдыкатам у адной з частак: *Адыход красавіка, // А на дрэвах – ні лістка* (А. Пысін); *Вывучаем вас праз перыскопы. Сытыя, а вечна пра вайну* (П. Панчанка); *Адна янаў вас... Прывыкла толькі пра сябе думаць, а цяпер талакою трэба* (А. Жук).

Супраціўныя адносіны назіраюцца паміж прэдыкатыўнымі часткамі, дзе супрацьпастаўляюцца рэферэнты: *Не надта шчодрыя на хлеб палі, // Затое для душы – ласы, узгоркі* (С. Законнікаў); *Пытанні, пытанні, пытанні, а адказу на іх – ніводнага* (І. Новікаў) або прэдыкаты: *Ухватаў! Не кіпяціся! Чалавек, можа, к табе ад усяе душы, а ты...* (А. Макаёнак); *Я табе як сябру, а ты...* (Т. Бондар).

Далучальныя часткі з эліпсісам дзеяслова магчымыя ў канструкцыях, дзе адна з частак мае канстантную маркіроўку семантыкі, а паміж часткамі выражаюцца пераважна адносіны далучальна-аб'ектныя: *За невялічкай паласой лесу – паляна, і там жа, побач з ёй, – малады дубоўнік* (І. Стадольнік); *На дубе тым – дванаццаць гнёздаў, // І ў кожным – птах* (А. Грачанікаў); *Над хатамі – вясёлыя шпакоўні, // А ў хатах – аржанага хлеба пах* (Г. Бураўкін).

Пералічальна-размеркавальныя адносіны зрэдку назіраюцца ў канструкцыях з семантычнай і сінтаксічнай аднапланавасцю прэдыкатыўных частак, у якіх паведамляецца пра падзеі, што з'яўляюцца аднолькава магчымымі або немагчымымі: *Ні садоў, ні палёў* (Янка Брыль); *І дзень – на схіл, і сам бы ў змане* (А. Разанаў) ці адбываюцца папераменна: *То вецер на двары, то снег у вокны* (Г. Далідовіч) або ўзаемна выключаюцца: *То пыл – над полем, то першы снег* (П. Галавач).

Пры супастаўляльных адносінах частка з эліпсісам дзеяслова ўказвае часцей на статальную лакалізацыю аб'екта: *Зноў ззяе сонца ў небе сінім, // А ў сэрцы – радасць і вясна* (В. Шымук), радзей – на актыўнае дзеянне: *Старшыня са сваіх плячэй на мае перакладае, а я іх (паперы) – у скрыню* (Э. Валасевіч).

Структурна-сэнсавы ўзаемадзеянне паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа адмяжоўвае семантычныя функцыі кампанентаў, у прыватнасці аб'ект маўленчай дзейнасці ад аб'екта актыўнага дзеяння: *Гэта вельмі важна ведаць, а ў вас пра гэта – нічога* (А. Макаёнак). У дадзеных выпадках выказнік першай часткі ўказвае на лексіка-семантычную групу лексем, якія могуць запаўняць сінтаксічную пазіцыю эліпсаванага выказніка.

Як паказалі назіранні, эліпсіс выказніка часта назіраецца ў поліпрэдыкатыўных сінтаксічных канструкцыях. Універсальнасць падобнай з'явы абумоўлена структурна-сінтаксічнымі фактарамі: канстантнай маркіроўкай семантыкі або монафункцыянальным характарам паказчыка семантыкі ў адной з прэдыкатыўных частак, анафарычнай адсылкай да кампанента адной з прэдыкатыўных частак або да прэдыкатыўнай часткі ў цэлым, узаемадзеяннем кампанентаў з

референтним значенням при супраціюних адносинах, даданими частками, што виконвають роль розгорнутого дапаўнення або акалічнасці ў адносинах да эліпсаванага выказніка галоўнай часткі (пры аб'ектных або акалічных адносинах), узаемадзеянне кампанентаў у якіх ажыццяўляецца на аснове сінтаксічных сувязей і адносін, што ўласцівы поліпрэдыкатывай сінтаксічнай адзінцы.

Спіс выкарыстаных прац

1. Белошапкова, В. А. Сложное предложение в современном русском языке : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / В. А. Белошапкова ; Моск. гос. ун-т. – М., 1970. – 20 с.
2. Блох, М. Я. Неполное и вторично-полное предложение как строевые элементы разговорной речи / М. Я. Блох // Теория и практика лингвистического описания разговорной речи : межвуз. сб. науч. тр. / Горьк. гос. пед. ин-т, Горьк. гос. пед. ин-т иностр. яз. ; редкол.: Ю. М. Скребнев (отв. ред.) [и др.]. – Горький, 1987. – С. 13–20.
3. Божок, И. А. Семантическая организация эллиптических предложений / И. А. Божок // Семантика слова и семантика высказывания : межвуз. сб. науч. тр. / Моск. обл. пед. ин-т ; редкол.: П. А. Лекант (отв. ред.) [и др.]. – М., 1989. – С. 22–32.
4. Волокитина, А. И. Реализация коммуникативного динамизма в сверхфразовом единстве / А. И. Волокитина // Функциональный аспект единиц языка : межвуз. сб. науч. ст. / Самарск. гос. ун-т ; редкол. : А. И. Волокитина (отв. ред.) [и др.]. – Самара, 1992. – С. 27–33.
5. Салькова, Д. А. Некоторые вопросы омонимии и многозначности синтаксических конструкций. (На материале немецких придаточных предложений с союзами *ais, dab, wie, als dab, als wenn*) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Д. А. Салькова ; Первый Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. – М., 1967. – 20 с.
6. Шендельс, Е. И. Имплицитность в грамматике / Е. И. Шендельс // Проблемы синтаксической семантики : материалы науч. конф. / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. ; В. Г. Адмони [и др.]. – М., 1976. – С. 263–265.